

Сва права задржава издавач.

© 2014. Милан Ранђеловић

Књига 6

Едиција ОКО доноси књиге које расветљавају човекову душу, историју и судбину.

МИЛАН РАНЂЕЛОВИЋ

ЗАПИСИ
О НИШУ
(1877–1914)

ОДЛОМЦИ ИЗ ПИСАМА, ДНЕВНИКА,
ПУТОПИСА И МЕМОАРА

Предговор

Временски распон од 1877. до 1914. године представља део савремене историје српског народа током кога су Срби у Нишу више него икада раније утицали на живот и развој свога града. У политичком смислу овај период обухвата збацивање петовековне османске доминације над градом и његову интеграцију у савремену српску државу. У економском смислу, ове четири деценије представљају доба просперитета и развоја такве динамике каква није имала пандана у ранијој и каснијој историји овог града.

Почетак историје савременог српског Ниша најпогодније је пратити од избијања Другог српско-турског рата 1877. године. У овом рату српској кнежевини пошло је за руком да неутралише крах из Првог српско-турског рата и оствари свој главни циљ – освоји Ниш (29. децембар 1877/11. јануар 1878). Осим њега, као територијални плен, српска држава је придобила и већину градова који су раније припадали некадашњем Нишком пашалуку и његовој околини (Лесковац, Пирот, Врање, Власотинце, Прокупље, Куршумлија, Бела Паланка, Грамада, Белоградчик, Цариброд...).¹ Већи део српских достигнућа легализован је на Берлинском конгресу (јун, 1878), који је организован по завршетку Другог српско-турског рата, вођеног у исто време када и руско-турски рат у Румелији. На овом међународном скупу Русија, опрезна због пораста значаја Србије на Балкану, ускраћује јој подршку у њеном разрачунавању са Аустроугарском, северним суседом, који је пратио и отежавао сваку њену међународну афирмацију. На крају, Аустроугарска је прешла преко проширења Србије на југу, наметнувши јој заузврат тако неповољне економске односе да су се њихове последице осећале све до избијања Првог

1 Svirčević, Miroslav. *The Establishment of Serbian Local Government in the Counties of Niš, Vranje, Toplica and Pirot Subsequent to the Serbo-Turkish Wars of 1876–1878*, Balcanica, vol. XXXVII, Srpska akademija nauka i umetnosti – Balkanološki institut, Beograd, 2006, 112.

светског рата. Чак и такво економско стање у које је запала кнежевина представљало је бољитак за Ниш, јер је град после пет векова напoкoн збациo оријeнтaлни феудaлизaм и кренуo путeм саврeмeнoг eкoнoмскoг рaзвoјa.

И прe нeгo штo је приврeдни прeпoрoд нaступиo, Ниш је дoбиo свoјe мeстo нa српскoј политичкoј сцeни кao нaјјачe упориштe Обрeнoвићa и нeзвaничнa прeстoницa Србијe. Тoмe нијe кумoвaлa сaмo пукa сипaтијa Нишлијa прeмa кнeзу Oслoбoдитeљу, вeћ и њeгoв вeликo дoпринoс политичкoм и eкoнoмскoм рaзвoју грaдa у кaснijим гoдинaмa.² Истy политикy прeмa Нишy вoдиo је и њeгoв син, крaљ Aлeксaндaр II, кoји је у oвoм грaду уживao подршкy свe дo свoјe тrагичнe смртe (1903).³ Успoмeнa нa политичкy сипбиoзy сa дoмoм Обрeнoвићa и дaнaс прeдстaвљa дeо тrадицијe Нишлијa, oд кoјих мнoги смaтрaју дa је *џрaви* Нишлијa увeк биo и oстao oбрeнoвићeвaц.⁴

Првe видљивe прoмeнe у Нишy нaкoн oслoбoђeњa билe су дeмoгрaфскe прирoдe. Тoкoм 1878. гoдинe исeљeнo је oкo 8 000 Турaкa из Нишa, штo је ствoрилe нeкy врстy дeмoгрaфскoг и приврeднoг вaкyмa у грaду.⁵ Пaд стaнoвништвa убрзo је зaустaвљeн тимe штo су у Нишy и зaлeђy нaсeљaвaнe српскe избeглицe из Румeлијe, кao и кoлoнистe из Црнe Гoрe, Хeрцeгoвинe и сeвeрнe Србијe. У истo врeмe кaдa сe нaсeљaвaју сeлa у oкoлини Нишa, бoгaтијe стaрoсeдeлaчкe пoрoдицe из њих прeлaзe у грaд и тaкo јaчaју

2 Свакaкo дa Обрeнoвићи нису вoлeли Ниш сaмo збoг тoгa штo им је oтвoрeнa подршкa Нишлијa дaвaлa сaмoпoуздaњe. Oвaј грaд је зa њих биo и пoгoднo утoчиштe у трeнyцимa кaдa је нa њих вршилa притисaк бeогрaдскa политичкa чaршијa [М. Р.].

3 Истoријa Бeогрaдa, књигa 2, Прoсвeтa, Бeогрaд, 1974, 192. Зa врeмe *Мajскoј џрeврaџи* Ниш је биo упориштe прoтивникa зaвeрeничкe грyпe *Црнa рукa*. Упрaвo је нишки вoјни гaрнизoн први у зeмљи дигao глaс нa вeст дa је динaстијa Обрeнoвић збaчeнa (aвгyст, 1903).

4 O углeду динaстијe Обрeнoвић у Нишy и вeзaнoсти Нишлијa зa њих видeти у: Ђoрђeвић, Мирoслaв. *Дeвeтoдeсeтoгрeђнa виђeнa из Нишa*, Нишки збoрник, бр. 1, Грaдинa, Ниш, 1973.

5 Aндрeјeвић, Сeвeлин. *Друштвeнo-eкoнoмскe џрoмeнe пoслe oслoбoђeњa oд Турaкa*, Истoријa Нишa, књигa II, Грaдинa–Прoсвeтa, Ниш, 1984, 45. У првoј пoлoвини 1878. гoдинe Ниш је имao oкo 18 000 стaнoвникa.

српски елемент у њему. То ће изазвати промене у функционисању еснафске организације чаршије, која је за време Османлија функционисала на основу конфесионалне припадности. Велики број еснафа готово је запуство одласком Османлија, те су Срби преузели привредне гране на које су пре тога муслимани имали монопол. Судбина нишких еснафа није ишла у правцу који се могао очекивати, јер у исто време када Срби преузимају еснафе, долази до њиховог разграновања и уситњавања, што је водило до пада еснафске дисциплине и неотпорности пред конкуренцијом.⁶ И поред тога, резултат доминације Срба у привреди града довео је до тога да је у прве две деценије након ослобођења сваки трећи Нишлија био трговац или занатлија, и да се уз то скоро половина нишког становништва бавила пољопривредом као додатним начином издржавања и привређивања.⁷

Не само за привреду, већ и за свакодневни живот у Нишу, био је пресудан утицај две групе нових становника Ниша. Први су били Срби из централне Србије, а други придошлице из разних делова Европе. Они су, најчешће као државни чиновници, учитељи и административци, у Нишу службовали и спонтано промовисали престоничку културу, дубоко утемељену на бонтону и начину живота у аустријским земљама. Њихов утицај се највише примећивао кроз допринос нишкој кухињи и начину одевања, због чега ће до краја XIX века скоро у потпуности нестати ношња нишких чорбација, препознатљива по широким чакширама, фесу, бројаницама и крзним цемаданима. Утицај ових *Немцова* је био културолошки и површан, али знатно озбиљнији био је утицај правих странаца, *јабанција*. Ови индустријалци и фабриканти из разних европских земаља подстакнуће нешто што се до тада у привреди Ниша одржавало породично-пословним везама најпривилегованијег, чорбацијског слоја. То је *конкурентности*. Захваљујући

6 Милић, Даница. *Нишка привреда у првој половини XIX века*, Зборник, бр. 10, Народни музеј Ниш, Ниш, 2001, 144. Од 1879. године па до краја XIX века, у Нишу је било тридесет различитих еснафа.

7 Стојанчевић, Владимир. *Демографска ситуација од 1878. до краја XIX века*, Историја Ниша, књига II, Градина–Просвета, Ниш, 1984, 27.

њој, пословна атмосфера у граду постала је знатно динамичнија и продуктивнија, али је у исто време погодила чорбације којима није одговарао такмичарски дух пословања. До краја века многе угледне чорбацијске породице изгубиће свој друштвени статус, а оне које буду опстале биће знатно прагматичније и без нарочите класне присности која их је некада одликовала. Њихов пример следиће нижи друштвени слојеви који су се угледали на њих, те ће нестати и стари нишки кодекс комшијског индата, да је комшија светиња и најближи род.

Прилив ових странаца у Нишу повећао се уочи 1884. године, када је пруга дошла до Ниша. Велики број разних стручњака из западне и централне Европе, који су радили на изградњи пруге, дошао је са својим породицама и населио се у овом граду. За њих је основана римокатоличка Црква Пресветог срца Исусовог, која је у свом саставу имала и школу. Иако је хетерогеност нишког становништва била велика као и пре ослобођења, дошло је до асимиловања и укрупњавања појединих верских и националних група. До краја XIX века Грци и Цинцари су асимиловани са већинским српским становништвом, а Османлије и Арнаути су одлазили из Ниша у све мањим таласима, док на крају нису нестали. Мали део њих који је остао, изумро је или је био асимилван. Једине групе које су етнички и социјално очуване били су Јевреји и Цигани.

Изградња пруге и долазак страних стручњака, индустријалаца и фабриканата иницирали су настанак средњих предузећа у Нишу већ почетком осамдесетих година XIX века. Најпре су основане фабрике за обраду доступних сировина (циглане) и рудници (махом угља), а у каснијим годинама и оне које су давале готове производе. Овакав развој створио је добре кредиторске услове, те је растао и број инвестиционих друштава и развојних банака које нису само позајмљивале новац, већ су и директно учествовале у привреди града.⁸ Динамична привреда свакако да је доносила и

8 Француско друштво отворило је Железничку радионицу за оправку локомотива (1885), Српско-јеврејска трговачка задруга основала је Електричну столарску фабрику (1910), иза Предioniце памука и Електричног млина стајала је Нишка акционарска штедионица.

ризике са собом, тако да је и број банкрота био велики.⁹ Међутим, евидентно је било да се акумулација богатства све више ширила од средњих привредника према малим, ортачким предузећима, за шта су најзаслужније повољне привредне околности у граду.

Већи пораст малих и средњих предузећа догодиће се у време *Царинској райи* са Аустроугарском (1906–1909) и Анексионе кризе (1908–1909), када је Србија била приморана да крене у откривање нових тржишта. Због својеврсног ембарга свог северног суседа, Србија је почела да развија производне гране које су је у ранијим деценијама чиниле зависном од Аустроугарске. Подизане су фабрике готових алата, месарске апаратуре, сушнице меса и воћа... Исто се односило и на спољну трговину, где је у кратком року откривена стратешка важност лука Солун и Ђенова, као и тржишта појединих земаља (у првом реду Италије и Египта). Нишки привредници и произвођачи живо су учествовали у спољнотрговинској експанзији Србије, извозећи производе који су били главни адут нишког поднебља – ратарске производе, вино и живу стоку.¹⁰ Развој извозног капацитета нишког краја растао је све до Првог светског рата, када је, нажалост, овај тренд прекинут.

Већ 1878. године почело је урбанистичко сређивање града. Ниш је у то време био типична оријентално-балканска средина (лоше здравствене и санитарне прилике, непланска градња, скучене и неосунчане улице, мноштво ћорсокака и импровизованих

9 Није само учесталост банкрота била једна од одлика развоја Ниша у овом периоду. Никако не треба сметнути са ума да је у овом периоду велики број обичног (најчешће приградског) становништва и даље зависио од пољопривреде. Многи људи из овог слоја били су заправо права сиротиња, која се тешко искорењивала не само у граду, већ и у селима нишког залеђа.

10 Андрејевић, Севделин. *Царински рай и његов утицај на развој производних снага*, Историја Ниша, књига II, Градина–Просвета, Ниш, 1984, 72. Само у првој половини 1909. године нишки трговац Димитрије Марковић извезао је у Египат 1 252 вола и бивола.

депонија у стамбеним срединама).¹¹ Како би се створили основни услови за експанзију градске инфраструктуре по тада важећим европским стандардима, нове српске власти морале су томе да прилагоде затечено стање. С тим у вези, најпре је аустријски инжењер Винтер израдио Регулациони план (1878), како би се сагледало реално стање на терену и могућности за интервенције. Након тога, приступило се нивелацији површина у непосредној близини обе нишавске обале, изношењу шута са градских улица, рушењу палисада и стварању градских саобраћајних артерија, уклањању оронулих зграда, формирању парковских и великих јавних површина.

У урбанистичком развоју српског Ниша од 1877. до 1914. године препознатљиве су три фазе. Прву фазу представљају санација и регулација затеченог стања, као и потискивање народног градитељства у даљем развоју града. Ово последње је значило да се здања у Нишу више нису градила под надзором путујућих зидара и дунђера, већ по пројектима италијанских, аустријских и домаћих пројектаната школованих у иностранству. Ова фаза трајала је од 1878. до 1884. године, када је Ниш добио железницу и већ изградио углед незваничне престонице Србије.

Друга фаза (1884–1903) представљала је период изградње јавних здања помпезне, монументалне спољашности, као што су биле зграде Начелства округа нишког (1886), Официрског дома на кеју (1890) и Пастеровог завода (1900). У овом периоду Ниш је највише одмакао од некадашњег изгледа оријенталне касабе.¹²

Трећа фаза (1903–1914) донекле осликава политику карађорђевићевске Србије према Нишу. У овом периоду знатно су смањена средства за усиљени развој овог града, те су урбанистички подухвати сведени на минимум. И даље су подизане нове зграде,

11 За бољу представу о оријенталној инфраструктури јужносрпских градова у XIX веку видети у: Стојанчевић, Видосава. *Елементи ситаре балканске урбане цивилизације у развоју 'чаршија' и традиционалне културе њихових ситановника у јужној Србији у 19. веку*, Лесковачки зборник, бр. XX, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 1980.

12 Андрејевић, Борислав. *Споменици архитектуре Ниша*, Нишки зборник, бр. 11, Градина, Ниш, 1982, 90.

али знатно ређе и уметничког квалитета који није превазилазио ранију фазу. И поред тога, град је добио неколико здања која су овај период учинила препознатљивим. То су: Хируршки павиљон Војне болнице (1907–1910), зграда Окружног суда (1909–1910) и зграда Мушке гимназије, у којој су данас смештене гимназије *Сиван Сремац* и *Бора Сиванковић* (1911).¹³

Пре ослобођења, у Нишу је било свега пар хришћанских школа. Њих су водили учитељи даскали, чији је рад финансиран добровољним прилозима богатијих Нишлија. Након доласка српских власти, започело је успостављање савременог образовног система и повећање броја затечених школа. До краја века скоро свака махала добила је своју школу, тако да је број нижих основних школа износио десетак. Отприлике исто толико школа отворено је у нишком залеђу, што је био велики напредак у односу на претходни период. Осим хришћанских школа, све верске мањине у Нишу добиле су, или задржале, своје образовне установе – јеврејска школа је несметано функционисала, а од 1883. године и новоотворена римокатоличка мисионарска школа. Једине промене претрпело је школство муслиманског становништва, чија се деградација поклапа са новонасталим политичким приликама.¹⁴ Једина мухамеданска школа која је радила у Нишу расформирана је 1895. године, а у склопу школе у Јагодин-мали основано је посебно одељење у коме су деца само у начелу подучавана турском језику, док је настава вођена на српском.¹⁵ Осим основних школа, у граду је радило и неколико нижих стручних занатских школа (Женска раденичка школа, Општа занатска недељно-празнична школа и Трговачка школа), као и средњих и средњестручних школа (Гимназија, Учитељска школа и Приватна непотпуна шесторазредна школа за женску децу). Све

13 Андрејевић, Борислав. *Архитекџонско сиваралашиво после ослобођења*, Историја Ниша, књига II, Градина–Просвета, Ниш, 1984, 207–211.

14 Настава није била секуларна већ претежно верска, број ученика се постепено осипао, а предавачи су били слаби познаваоци арапског и турског језика.

15 Миловановић, М. *Школсиво Ниша и околине*, Историја Ниша, књига II, Градина–Просвета, Ниш, 1984, 125.

већи број школа захтевао је и веће ангажовање и усавршавање наставничког кадра. Због тога су у Нишу деловала два стручна удружења (Учитељско друштво од 1881. и Професорско од 1888. године), чији је задатак био педагошко и дидактичко усавршавање предавача. И поред свега наведеног, образовање нишког становништва је ишло врло споро. На то је утицао тежак живот већине становника који, и поред свих настојања државе, својој деци нису могли да приуште школовање. Зато је све до краја XIX века описмењавање у Нишу било искључиво привилегија богатијих слојева грађана. Други разлог за недовољан раст ученика јесте хроничан недостатак простора у тадашњим нишким школама. Рад најстарије српске школе у граду (1863), која је била смештена крај Саборне цркве, често је био прекидан како би се у њој одржавала заседања Народне скупштине. Исти проблем имала је и школа која је радила у саставу Светиниколске цркве. Она је за време српско-бугарског рата (1885) чак и престала са радом, како би српској војсци служила као складиште.¹⁶

Паралелно са стварањем савременог образовног система, у Нишу су се створили и услови за развој културног и уметничког живота. Штампарство у Нишу било је уско повезано са издаваштвом и књижевном. До 1914. године у Нишу је отворено преко тринаест књижара, иза којих су стајале локалне штампарије, тј. издавачке куће. Међу њима је најзначајнији издавач Коста Чендеш, који је, поред књижаре и штампарије, био и оснивач два велика листа – *Нишкој весника* (1884) и *Нишких новина* (1895). Као једна од првих установа културе, од 1879. године у Нишу почиње да ради Читаоница, у којој је први деловођа био касније познати књижевник Стеван Сремац. Повећању читалачке публике 1904. године допринело је оснивање Народне библиотеке, која је настала из легата покојног владике нишког Јеронима.¹⁷ Још један допринос престижу града било је оснивање позоришта

16 Миловановић, *Школство Ниша и околине*, 1984, 121–122.

17 Нишки лексикон, *Службени гласник*, Београд, 2011, 311.

Синђелић 1887. године.¹⁸ До тада се позоришна активност у граду сводила искључиво на гостовања путујућих глумачких трупа. У првим годинама свог постојања ово позориште је, као и већина тадашњих, наступало по градским кафанама (*Булевар, Европа...*), са краћим и дужим задржавањима у изнајмљеним објектима. Осим ових институција, у граду је функцинисао и значајан број оних које су биле споредни носиоци културе (Француски клуб, Официрски дом...), као и бројна аматерска певачка и плесна удружења. Оваква атмосфера изнедрила је и окупила један број стваралаца који су, на неки начин, ударили основе локалној културно-уметничкој сцени. Међу књижевницима то су били: Никола Ђорић, Михајло Ризнић, Јелена Ј. Димитријевић и Стеван Сремац; од глумаца и управника позоришта: Илија Станојевић, Димитрије Динић, Михајло Пешић и Радомир Петровић. Међу сликарима који су овековечили призоре из Ниша издвајају се: Владислав Тителбах, Стева Тодоровић, Стеван Никшић Лала и Ђорђе Крстић.¹⁹

Културолошке и урбанистичке промене, пораст привредног значаја и наклоност владајуће династије развиле су повољне политичке околности због којих је Ниш до 1903. године заиста био доживљаван као друга, незванична престоница Србије. Прва Народна скупштина независне Србије (23. новембар 1878) одржана је у Нишу, затим и друга (1879/1880). Осим династичких симпатизера, град је био и упориште појединих политичких партија, као, на пример, Либералне партије у чијем мандату је и дошло до ослобођења Ниша.²⁰ Престоничком престижу није допринела само жива политичка сцена, већ и друге ствари које такав положај одликују – привилеговане финансијске

18 Ђирић, Јован. *Народно позориште*, Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво, Градина, Ниш, 1995, 103.

19 Андрејевић, Борислав. *Сликарство*, Историја Ниша, књига II, Градина–Просвета, Ниш, 1984, 152.

20 Овај тренд важио је све до пада династије Обреновић (1903), са изузетком једног краћег периода када су Владу формирали радикали.

инвестиције и динамична дипломатска активност.²¹

Војностратешки положај овог града имао је посебно место у спољној политици Србије већ у време српско-бугарског рата 1885. године. Тада је у граду смештено седиште српске војске која је оперисала према Софији. У превирањима Србије са Бугарском Ниш је поново добио на значају у првој деценији XX века, када је у њему основан логистички центар за четничке операције у Старој Србији и Македонији. Први балкански рат (1912–1913) Ниш је дочекао поново као седиште српске војне команде. Тада су у њему изграђени прихватни логори, импровизоване болнице и арсенали, а војни железнички саобраћај организован је на начин који је омогућавао брзи транспорт до фронтана на југу. Све је то утицало да Први светски рат, који је тек предстојао, Ниш дочека колико-толико спреман да поново буде престоница Србије.

21 Лопичић, Ђорђе. Конзуларни односи Србије (1804–1918), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2007, 104, 105, 160, 162, 187. У Нишу је од 1882. до 1913. године отворен велики број страних дипломатских представништава (аустријско, турско, грчко, белгијско, француско...), што је давало дозу космополитизма овом граду. За више података о дипломатском кору у Нишу из овог периода видети у: Ивановић, Иван. *Страни конзулати у Нишу од 1878. до 1914*, Пешчаник, бр. 7, Историјски архив Ниш, Ниш, 2009.

О збирци

Ову збирку чине одломци из шездесет и седам историјских извора у којима се помиње Ниш у периоду од 1877. до 1914. године. Као што сам у предговору књиге *Записи о Нишу (269–1877)* најавио, моја намера је била да читав опус извора који помињу овај град поделим на две целине – на збирку извора из периода 269–1877. године и збирку извора од 1877. до 2000. године.²² Међутим, наметнуо се технички проблем који је довео у питање такву поделу материје. Док сам приређивао грађу за другу књигу, дошао сам до заиста великог броја извора из овог периода. Објављивање свих тих извора под једним насловом квантитативно би оптеретило форму књиге која је била планирана. Постојале су две могућности: да изворе које сам касније приредио сачувам за наредно, проширено издање (што би само одложило проблем квантитета), или да другу књигу објавим у два или три дела и тако све приређене текстове у краћем року учиним доступнијим. Одлучио сам се за ову другу могућност, јер је групација извора сама по себи наметала класификацију која је и хронолошки била прихватљива. Зато сам све изворе поделио на три наслова који се баве историјом Ниша у периодима 1877–1914, 1914–1918. и 1918–2000. године.

Независно од добре техничке изводљивости, за мене (као историчара) предност овакве поделе огледа се у томе што период 1877–1914. године може да се сагледа као врста моста који повезује представу читалаца о историји овог града пре 1877. године и културно-историјског наслеђа из XX века које је данас видљиво широм Ниша. Издавањем овог дела, као посебне целине, развој Ниша од османске касабе па до нечег што представља језгро данашњег града постаје логичнији. Управо је такво појашњење историјско-друштвене еволуције овог града био и циљ мог рада.

22 Видети у: Ранђеловић, Милан. *Записи о Нишу (269–1877)*, Медивест КТ, Ниш, 2013.

Групе и народности аутора, као и жанрови њихових текстова, зависиле од тога када су посетили овај град или писали о њему. У време борби за ослобођење Ниша, као и у првим годинама након ослобођења, доминирају српски аутори са својим ратним дневницима и белешкама, као и ратна штампа о токовима борби. Велику групу извора чине и писма, дневници и мемоари државних службеника који су након ослобођења дошли у Ниш из северних крајева Србије. Након првих деценија од ослобођења Ниша, о њему ће сведочити аутобиографски текстови разних појединаца, као и путописна грађа домаћих намерника.

Посебну групу чине страни аутори чији текстови прожимају читав период од четири деценије. Један део њих посетио је Ниш јер је био привучен актуелизацијом Источног питања и смиривањем ситуације у региону након османских ратова са Србима и Русима 1876–1878. године. Други су пролазили кроз Ниш привучени привредном експанзијом јужне Србије и улогом коју је Ниш имао у томе. У њима доминира интересовање аутора за економске прилике и специфичности свакодневног живота нишког краја. Вреди напоменути да је једна мала група страних аутора боравила у Нишу без нарочите намере, из чисто авантуристичких разлога, као светски путници у пролазу.

За разлику од аутора из претходних векова, ове људе одликовало је знатно веће лично образовање, те ће њихове белешке о Нишу и приликама у њему бити обухватнија и детаљнија сведочанства, врло прихватљива и разумљива савременом човеку. Ову њихову одлику посебно треба нагласити, ако узмемо у обзир да број текстова из овог периода није нарочито велики.

Технички гледано, приликом састављања *Зайиса о Нишу* (1877–1914) примењен је исти концепт и већина методолошких правила као и у књизи *Зайиси о Нишу* (269–1877). Задржана је иста дефиниција потенцијалних читалаца која их дели на две групе. Прву чине људи од струке – студенти историје, професионални историчари и истраживачи сличне вокације. Другу групу чине лаици и они који из сопствених побуда желе да сазнају више о историји Ниша. Оно што је заједничко са првом књигом јесте начин на који су представљена имена аутора и њихових дела.

Осим на српском, она су наведена и на језику оригинала како би се олакшала претрага за њима. Такође, збирку прате речник мање познатих речи и турцизама, списак имена, списак места, као и списак илустрација, цртежа, слика и фотографија. Као и у првој књизи, и овде сам се трудио да уметнем што више занимљивости, и тиме дуже одржим пажњу и интересовање читалаца за текстове.

У три случаја учињена су битна иступања у односу на концепт прве књиге:

- 1) Ауторски део (биографије аутора извора) снабдео сам референцама, за разлику од прве књиге, где сам читаоца желео да поштедим гомилања фуснота које садрже напомене најразличитијих врста (топографске, историографске, војне, етнолошке итд.). То сам учинио из разлога што је критичка литература коју сам консултовао на овој збирци знатно савременија него она у претходној те, као таква, пружа далеко бољи увид у проблематику којом сам се бавио. Из тих побуда желео сам да упутим истраживача на наслове који ће му бити од користи можда и код неке друге проблематике којом се бави. Осим референци у ауторском делу, селектовао сам и задржао оне референце из текстова аутора и ранијих приређивача за које сам сматрао да иду у прилог појашњењу текстова. Пропратни речник и спискови имена и места урађени су са још више детаља и информација него у првој књизи.
- 2) Приређени страни текстови у овој збирци не садрже архаизме и граматичка правила језика на којима су настали. У *Записима о Нишу (269–1877)* користио сам оба, потпуно свестан да такав приступ није типичан за приређивачки и преводилачки рад. У првој књизи намера ми је била да читалаштву приближим специфичност и егзотику старих језичких редакција на којима су ти текстови настали. То сам урадио са циљем да дочарам дух језика, а самим тим и дух времена у коме су текстови настали. Текстови у овој збирци по свом концепту и језичким правилима много су ближи савременим језицима на којима су настали, тако да није било потребе да њихову форму задржим, уколико је китњаста и потенцијално збуњујућа за читаоце.

- 3) Због честих дијалога и напомена аутора у самим текстовима, увео сам посебну категорију наводника која је представљена курзивом. Ипак, како бих оградио своје приређивачке курзиве од курзива које је употребио аутор (или претходни приређивач), у напоменама сам наводио своје интервенције као *курзив приређивача*. Као и све моје раније неведене интервенције, и ова је имала за циљ да текстове учини што прегледнијим и јаснијим за читаоца.

Захваљујем се

Као што је у сређивању материјала за прву књигу учествовао велики број мојих колега и пријатеља, тако је и на другој књизи била незаобилазна помоћ неких од њих. То су: професори француског језика Јелена Даниловић (Нови Сад) и Нинослав Ратковић (Бојник), преводилац са немачког језика Иван Динић (Ниш), преводилац са словеначког језика Сандра Миленковић (Ниш), преводилац са руског језика Ана Вељковић (Ниш), преводилац са бугарског језика Марија Атанасова (Софија); докторант Аљона Михаилова (Российский Этнографический Музей, Санкт Петербург); историчар Бобан Јанковић (*Историјски архив*, Ниш) и истраживач Милан Миљковић (Београд).

Међу стручњацима које сам током рада на овој збирци упознао, својом колегијалношћу издвојили су се госпођа Гордана Ђилас (Одељење за чување и коришћење публикација, *Библиотека Мајнице српске*, Нови Сад) и проф. др Владан Виријевић (Филозофски факултет, Приштина – Косовска Митровица). Такође, велику захвалност дугујем и новинару *Полиџике* господину Слободану Кљакићу.

Поред стручног особља институција у Нишу (Народне библиотеке *Стеван Сремац*, Универзитетске библиотеке *Никола Тесла* и *Историјског архива*), од велике помоћи су ми били администратори бројних стручних форума и сајтова, као и власници приватних збирки фотографија (госпођа Јана Немец Јирак из САД и господин Братислав Станковић из Аустралије). Сви они су ми радо уступили своју грађу и тиме допринели ексклузивитету ове књиге.

Рецензенти су др Далибор Велојић (*Институцијски за српску културу*, Приштина–Лепосавић) и Александар Стојановић (*Институцијски за новију историју Србије*, Београд). Била ми је част и велико задовољство да разматрам и усвајам сугестије ових стручњака неоспорног реномеа.

МИЛАН РАНЂЕЛОВИЋ

Свима њима сам неизмерно захвалан на стрпљењу, саветима и доброј вољи коју су показали током наше заједничке сарадње у претходним месецима.

Приређивач

1877.

АНОНИМ

Неименовани извештач *Полиитичке кореспонденције* који је извештавао о војним припремама Османлија у Нишу уочи Другог српско-турског рата 1877–1878. године. Овај извештај је преузео и објавио новосадски лист *Застава* у једном од својих бројева из децембра 1877. године.

ПРИПРЕМЕ ТУРАКА ЗА ОДБРАНУ НИША

„(Како Турци мисле ујврдийи Ниш), о том ово пишу 'Полит. Кор.'²³ неколико дана пре, но што ће Србија огласити рат.

Варош Ниш, што лежи баш на самој граници Србије, сад је средокраћа, у којој се чине војене припреме од две врсте. Одавде се одводе војници у Софију, да ојачају војску Мехмеда Алије (сада Шакир-пашину); осим тога чини се све и сва, да се може изаћи на сусрет погибли, што прети од Србије. Од 8600 људи, поновачених у нишком санџаку, што могу носити оружје, опремљено је досле 6000 у Софију. Новаци су по народности већином Отомани и Арнаути; хришћанима на против заповеђено је, да им ваља снабдети војску са свим оделом. Тај ратни намет већ је четврти за 8 месеца. Ипак су Нишлије дале, што се искало. По наредби сешашћерства живо се ради, да се Ниш утврди, како би се могао бранити. До сад је посада овдашњег, доста пространог града била 5 табора редифе, једна компанија стрелаца и 200 сапера. Само се собом каже, да та посада није довољна, да одбрани Ниш. Као што рече један инглески пуковник, што се од неколико дана овде забавио, морало би се бар 6–7000 људи бацити у предње и стражње опкопе. С тога је Хафис-паша из Митровице амо послао 4 батаљона редифе, а од мустафезе из нишког санџака задржано је 2600 људи. Осим тога ових ће се дана образовати 6 батаљона од Черкеса, који су из Мале Азије доведени у софијски пашалук. Пре свега оправљена су стара утврђења и почела се нова градити. Два инглеска официра руководе послове на Горици и Мрамору; горичка

23 „Политичка кореспонденција„

и мраморска тврђавица знатно ће се проширити, на северној и јужној страни од ових тврђавица ископаће се јаркови и подићи 4 нова редута. Вели се, да је по наредби Мехмед Алије снабдевен Ниш с храном за 12.000 људи за 6 месеца. Два интендантска официра из Цариграда већ купују брашно. Овдашња српска црква узета је за ратну магазу. Куповину дакако плаћају кајмом (папирним новцем). До сад су оба интенданта Исмајил-беј и Хамди ефендија добили преко 100.000 ока пексимита, 50.000 ока пиринца, 2.000.000 ока брашна и 8000 ока меда. Многи се огрев скупља. Граница се строго чува, тако да је поготову сасвим престала иначе жива трговина међу сусед-варошима Алексинцем и Нишем.”²⁴

1877.

АНОНИМ

Дописник из Цариграда лондонских новина *The Daily News*. У броју за 18. децембар 1877. године изашао је његов чланак у коме је обавештавао о првим окршајима османских трупа у Нишу са српским јединицама које су почеле да се позиционирају у околини града. До ових сазнања дошао је на основу војног извештаја османског штаба у Нишу, из кога је претходног дана стигла депеша у Цариград.

„Званичан извештај из Ниша од 17 [децембра – М. Р.] каже да су се српске страже појавиле на висовима Комерта, насупрот Ветеку. Турска милиција и башибозук, који су стигли из Лесковца, послати су да бране утврђења и три извиђачке јединице напредују све до српских шанчева у селу Чамушлу. Након краћег окршаја, у коме су губици били занемарљиви, извиђачке снаге су се вратиле у штаб. Гарнизон и цивилне власти из Куршумлије су евакуисале то место када су се Срби приближили.”²⁵

24 Петровић, Видосав. Ослобођење Ниша од Турака 1877. године, Народне новине, Ниш, 1997, 57.

25 The war correspondence of „The Daily News”, Macmillan and Co., London, 1878, 173 – превод Милана Ранђеловића.

1877.

ДИМИТРИЈЕ ЂУРИЋ
(1838–1893)

Генералштабни потпуковник и начелник штаба Шумадијског корпуса у српско-турском рату 1877–1878. године.

У Београду је завршио артиљеријску школу, а затим Николајевску генералштабну академију у Русији. Током каријере досегао је чин генерала, професора и управника Војне академије у Београду, као и двоструко именовање за министра војног. Аутор је *Рајној дневника* Шумадијског корпуса и *Грађе за Историју српско-турској рата 1877–78*. Ђурић је аутор и више радова и књига из домена ратне тактике, као и превода са француског (*Рајна начела Наполеона*) и немачког језика (*Тактика*).

У свом *Рајном дневнику* Ђурић, као непосредан учесник, детаљно описује последње дане српске опсаде турског Ниша (децембар, 1877).

Димитрије Ђурић

28. декембар

„За сутрадан предстојало је довршивање спреме заузетих положаја, што су још ове ноћи команданти дивизија отпочели а после би се имао бомбардовати сам Ниш. То беше закључак корпуснога команданта. Но пре бомбардовања положај наше војске стављао је корпусном команданту у дужност, да најпре објави команданту Ниша: да су Горица и Ђувик пали, да више отпора нашој војсци нема, да ће се сутра бомбардовати сам Ниш. Писмо у овом духу и буде написано на команданта Ниша с изјавом, да се на 'милост и немилост' преда, јер иначе сва одговорност за невинне жртве грађана пашће на њега и онда ће морати и сам

командант шумадијскога корпуса по обичају турском употребити против њих самих најужаснија средства казни. Ово писмо преда командант корпуса свом помоћнику г. мајору Враћешевевићу, да га сутра зором носи у Ниш команданту Ниша и турске војске.”

29. декембар

„Осем овога стигоше извешћа из I дивизије, да је конвенција са Турцима о предаји Ниша потписана јутрос у 6 ½ часова и да се у Нишу воде даљи преговори око начина извршавања. Ово је сам командант моравскога корпуса лично саопштио команданту I дивизије.

Ови подаци изменили су наравно синоћни закључак командантов о данашњој радњи. Обустави се дакле слање г. Враћешевевића у Ниш а командантима дивизијама изда се заповест, да прекину сваку даљу операцију а да остану у заузетим положајима до даље наредбе. Што се тиче поседовања Горице, она је пре 24 часа (јуче) потписате конвенције борбом отета заједно са Ђувицом. Према овом конвенција о предаји Ниша може се узети да је резултат и последица победе и освојених положаја турских.

Пад Ниша и нехотице а и стварно бацио је у засен стање ствари код Куршумља. Пад Ниша у свези са довољно прикупљеном тамо већ снагом дао је команданту основа, те је актом 0No. 136 молио Врховну команду, да се тамо не шаљу више трупе шумадијскога корпуса, него из остале опсадне пруге, а трупама шумадијскога корпуса да се даде одмор у Нишу, које ће време употребити на своје уређење и попуњу расхода. Предлог овај уважила је Врховна команда депешом 0No. 620 овога дана. Одмах је послат акт начелника станице у алексиначку Бању, 0No. 133, да саопшти допунским честима шумадијскога корпуса, да се одмах крену у Алексинцу и тамо остану до даље наредбе.”

31. декембар

„Ујутру рано шеф корпуснога штаба са дивизијским шефовима проматрао је Ниш, поделио варош на дивизијске кантоне, саопштио све то шефовима дивизијским заједно са упутством око размештаја артилерије, коњице итд., и послао извештај заступнику шумадијскога корпуса.

Око подне шумадијски корпус уђе дочекан литијом и владиком. Корпус је улазио у два колоне: путем од Ак-Паланке (II дивизија) и са Горице (I и II дивизија), о чем је извештена и Врховна команда. Нужна посада остављена је на Горици и Ђувику.”²⁶

1877.

ПЕТАР МАНОЈЛОВИЋ

(1843–?)

Генералштабни официр Моравског корпуса за време Другог српско-турског рата 1877–1878. године и шеф штаба алексиначке бригаде.

Рођен је у Србобрану. У Каменици је похађао војну школу, коју је наставио у Санкт Полтену, на инжењеријском смеру. Више војно образовање стекао је на Жени-Академији у Клостербургу код Знојма. После ратова 1876–1878. године, Манојловић ради у финансијској струци, као секретар у Министарству финансија (1883), а затим прелази у дипломатију и постаје вицеkonzул у Скопљу (1886). Манојловић се, и поред државничког позива, активно бавио научним радом, те је израдио више метеоролошких календара и објавио неколико радова (*Наша нова мера, Предвиђања њромена у ваздуху*). Поред научних радова, аутор је и књиге *Ослобођење Ниша. Из усјомена једној српској официра (1903)*.²⁷

У *Ослобођењу Ниша* Манојловић пише о свом бораваку у Нишу (крај децембра 1877), где је пратио српске делегате на преговоре са Турцима о предаји града и био сведок њихових последњих настојања да предају града осујете.

26 Петровић, *Ослобођење Ниша од Турака 1877. године*, 75–77, 79.

27 Ш. М. Манојловић *Пейсар*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књига II, И–М, Будућност, Нови Сад, 2001, 668.

„Било је то око подне 27. Декембра 1877. г. када један ордонанс стиже са предстража са једним писмом, којим се командант Моравског корпуса, пуковник Милојко Лешјанин извештава, да се из турског логора амо приближују два коњаника са белим барјацима у руци, па се моли командант за упуство, на коју страну да се упуте парламентарни; да ли у корпусни стан у Крушце (код Мрамора) или за командантом, па где га буду нашли.

Како се нађосмо у близини села Поповца, Лешјанин нареди, да се и они тамо доведу, а и сам се одмах тамо упуту са целим својим штабом.

Борба је међутим с оне стране Ниша у правом смислу речи беснила, док је на нашој страни само одржавана пушчана и топовска ватра, сад у живљем, сад у споријем такту – обе стране ограничавале су се само на дефанзиву.

СТИГОШЕ ПАРЛАМЕНТАРИ! То беху: Мустафа Ефенди, мухурдар (управник) вароши Ниша и један заптијски поручник, војник циновског узраста.

За дочек ових наших гостију пуковнику је била стављена на расположење једна пространа 'кућа', односно кујна, мутвак или како да крстимо иначе онај пространи локал у сељачким кућама где се на средини те куће, доле на земљи, ложи ватра.

На столице се није могло ни помислити, али нас домаћин веома пријатно изненади са једном новом и чистом асуром, коју одмах у место ћилима, уступисмо своме уваженом команданту, за кога се после нађе чак и једна столица са три ноге.

Сви ми остали морали смо стајати.

Парламентарни предадоше команданту једно велико писмо на турском језику писано.

Пошто ни један од нас није знао турски, послат је један коњички ордонанс по г. Тодора Станковића, који је тек пре неколико дана од команданта Моравског корпуса постављен да врши дужност Начелника среза *џојоничкој*; то нам је била нова тековина на бојном пољу.

Тек после читавог сата, па и више, стиже Станковић. Он је још и данас један од наших најбољих зналаца турског језика.

Наста читање Уговора или конвенције.

’Пошто нас је ратна срећа изневерила’... тим речима одприлике почиње турско писмено, које је Станковић у присуству свију официра из Моравског кора, што смо се ту задесили, почео став по став да чита и преводи.

Не сећам се целе садржине конвенције али у Главноме биће да су у њој додирнуте све главне тачке, које су и после с обе стране са малим изменама усвојене.

По сећању, овде беху присутни: Ђенералштабни мајор и шеф корпусног штаба Јован Петровић; начелник артиљерије, артиљ. мајор Блажа Јурковић; начелн. инжињерије, инжињ. мајор Адам Пријева; корпусни ађутант, артиљ. капетан Сима Д. Симић; инжињерски поручн. Сима Поповић; врш. дужн. ђенералшт. офиц., пешад. поручн. и ордонанс-офиц. при штабу моравск. корп. Петар Манојловић и ордонанс-офиц. при штабу истог корпуса, коњички потп. Јован Михаиловић. Може бити, да је ту био и још који од мојих другова, официра, али, ако их овде не помињем, не чиним то из зле намере, него их се просто више не сећам.

С особитом пажњом слушали смо све, што је Тоша читао и објашњавао као и примедбе и питања пуковникова.

Читање је трајало врло дуго, с једне стране због тога, што је и табак био врло велик лист хартије на коме су сви ти услови за предају Ниша били исписани; с друге стране, што је познато свима да се турско писање може упоредити са стенографијом, па што они напишу у три реда, нама за то треба и петнајест реди.

Наш Тоша нам је одмах обратио пажњу на један став у конвенцији, где су Турци хотимично употребљавали по неке изразе, који се могу и овако и онако разумети.

Нарочито код једног израза он нам рече: ’Пазите! Овде је једна реч која треба да значи *ручно оружје* употребљена тако шеретски, да би се у приликама, где би то по њих могло да буде од користи, под *ручним оружјем*²⁸ могло да разуме не само нож, секира, револвер, пушка, па и топ, него чак и читаве батерије са запрегом!’

’Зато сам мишљења’ – рече – ’да, кад се опет будемо вратили на ову реченицу, да ову реч заменимо другом, подеснијом, која

28 Курзив приређивача.

ће ствар боље прецизирати у оном смислу, како то иде у прилог нашег схватања ствари.'

Једва једном заврши се прво читање. Турци су између осталог тражили и то, да се непријатељства одмах обуставе, да би се преговори о предаји могли да врше што мирније, али им је Лешјанин одмах и одсудно одговорио, да о томе не може бити ни говора.

Чим се заврши прво читање мајор Јоца Петровић изиђе у двориште. Тог вечера на пољу не беше баш јаке хладноће. Шетао се пред кућом горе доле.

Наста друго читање, које је опет дуго трајало. По други пут дође Тоша до оног двосмисленог израза о ручном оружју и по нова је тражио згодну за то реч, као и први пут.

Око овога, богме прође, прилично времена и пуковник Лешјанин поста већ и сам нестрпељив.

На једанпут се окрену нами, па са неком врстом мале раздражености, рече:

'Па искажите и Ви Ваше мишљење... А где је г. Петровић?'

'Ено га, хода по дворишту.'

'Замолите га да дође!'

Мајор Петровић уђе у кући.

'Па, молим Вас, г. Мајоре' – настави пуковник – 'Ви нас остависте, да ову ствар сами расправљамо, а међутим се она веома много тича и Вас, као шефа штаба, па зато је потребно, да сте такође овде присутни, те да све чујете.'

'Ја сам све чуо при првом читању', одговори мајор Петровић сасвим мирно.

'Добро, али онда сте сигурно и то чули, како нам Турци овде спремају једну замку, једним изразом, којим се под ручним оружјем – '

'Господине пуковниче!' – рећи ће Петровић – 'молим Вас видите, је ли ту конвенцију потписао нишки паша Халил и онај други?'

Пуковник Лешјанин погледа Тошу питајућим погледом.

'Јесте' – одговори овај – 'конвенција је од њихове стране исправно потписана.'

'Потпишите, Господине пуковниче, и Ви тај табак – ту конвенцију.'

’Добро, али, потписати је овако како сад гласи’ – рече пуковник – ’ја налазим да неби било довољно опрезно; ми бисмо им тиме дали у руке један докуменат, с којим би нас они после могли да изиграју.’

’Стоји ли ту г. Станковићу написано’ – упита Петровић Тошу – ’да ће нишки паша све своје трупе из спољних утврђења повући у град, болницу и т. д., чим ову конвенцију потпишу команданти обе противничке стране?’

’Да, да! Тако стоји овде написано одговори Станковић.’

’Потпишите ви ту конвенцију, г. пуковниче, и пустите га да он повуче своје трупе из спољних утврђења, а мене да их ја поседнем са мојим трупама, *иак ћу ја онда њему да објасним, шииа се има да разуме ѿод ручним оружјем!*

Ове речи пок. Јоце нећу заборавити дак сам жив; тако је њима кратко и јасно сам себе окарактерисао као одлучног и храброг, а при томе још и практичног вишег официра.

Не знам, да ли је командант усвојио предлог свог шефа штаба, али се свакако на овоме месту није могло још и дуже остати. Сутоњ се већ спустио на земљу; контуре брда и долова једва су се дале разликовати, а и сама је борба већ увелико изумирала и у своме беснилу попуштала – последњи топовски пуцањ одјекну још једном тамо – у оним врлетима с оне стране Ниша, где су наши храбри шумадинци опет на једном листу историје записали један дан – дан, испуњен српском славом али и српском проливењом крвљу.

Српска војска у райшовима 1876–1878.

Наши турски гости, понуђени да код нас преноће, нису се томе ни мало опирали, усвајајући предлог без икакве примедбе.

И заврши се овај дан!

У командантовој соби свећа је још дуго и дуго горела – горела је дубоко у ноћ.

– Он није био сам! Мајор Петровић и Тоша дуго су с њиме већали о томе, шта да се унесе у конвенцију, коју су сад они састављали. Конвенција је била писана у два примерка: на турском један, на француском језику други.

Уграбих прилику, да команданта замолим, да, ако потреба буде изискивала, да се ко од наше стране упућује у Ниш, нека мени повери тај пун части задатак.

*

Било је још сасвим мрачно, могло је бити око 6 сати, када се 28. Децембра изјутра кренусмо из командантовог стана у Ниш.

Напред јахасмо ја и Аца Гарашанин, чијој сени нека је овде одата пошта, јер је био ваљан војник и хитар ордонанс, с којим сам се ја још у првome рату с Турцима у више прилика сусретао.

За нама су ишла двоја кола коморска, у којима су се возили: Станковић, Мустафа и његов пратилац – заптијски поручник.

За колима јахало је десетак наших коњичких ордонанса, међу којима је био и Жика Дреновац, трг. из Крушевца.

Очи нам нису везивали јер је, као што већ рекох, још био мрак и тек кад стиго смо пред затворену градску капију, поче да свиће.

Одведоше нас право у конак, у једну пространу собу с кожним миндерлуцима а и иначе лепо намештену, која изгледаше од прилике као нека чекаоница.

Ту, у тој истој згради, становао је и сам Халил паша, који је одмах и извештен о нашем доласку. Па и ако је било тек око 7 сати изјутра, ми нисмо ни сумњали, да нас неће одмах примити, јер код војника одпадају у ратно доба многи прописи етикете.

Али ту као да се преварисмо!

Ми чекасмо пола сата, па опет по, па читав сат, али увек би нас наш Мустафа, који се ту непрестано око нас налазио, уверавао,

најпре: да се паша још није обукао, а после баш је 'ск' послао по војног пашу, па чим овај буде дошао, одмах ће нас примити и тако даље.

Доцкан је ваљда и Станковић увидио, да од стране корпусног команданта примљено писмо (конвенцију) није требао паши да преда другаче, него из руке у руку, и онда не би било чекања.

Међутим почесмо се сами међусобом објашњавати о томе, какав је чији задатак у овој посланици.

Што се мене тиче, ја сам у својој ађутантској торби носио службено писмо, адресовано на команданта шумадијског кора, ђенерала г. Јована Бели-Марковића, којим га пуковник Лешјанин извештава, да је конвенција о предаји града Ниша потписана од једне и друге противничке стране и да се према томе одмах имају да прекину непријатељства.

Ово писмо ја сам имао да предам ђенералу само у томе случају и тек онда, ако турске паше заиста потпишу конвенцију, коју је Станковић собом донео.

Станковић је, дакле, имао свој, а ја опет мој специјалан задатак, те према томе неверно је пре неколико година у 'Београд. Новинама' представљено, да сам ја – тада већ једанајестогодишњи официр – био 'приодат' Станковићу.

Часовник је показивао већ десет сати, а нас још не позваше паши.

У нама се поче бунити наш војнички понос. Нисмо *ми* они, који ту долазе, да од паше измоле неку милост, него је *он нас* молио т. ј. онога у чије смо име амо упућени.

Договорисмо се, да не дозволимо Турцима да се с нама титрају. Заузећемо према паши један одлучнији положај.

Сви се дигосмо и пођосмо к вратима, да потражимо Мустафу, који мало час некуда оде. Али тек ми на врата, а она се у исти мах отворише и Мустафа нас позва, да за њим пођемо.

Мислили смо, да нас води пред пашу. Преварили смо се! Одведе нас у једну собу са укусно постављеном трпезом, на којој се већ пушила чорба у чорбалуку.

Намршних се, а познах и код мојих другова по лицу, да су били непријатно изненађени, као што сам то и сам био.

'Немамо куд' – рече Тоша – 'Источњачко гостопримство не смемо ни по коју цену повредити: морамо се чинити свему невешти, а после већ можемо одлучније поступати. У осталом

овакву понуду не би смо смели одбити ни ма коме домаћину тамо код западњака, у толико пре, што је доручку сад заиста и време.’

Ређало се на десетак јела са облигатним пилавом и овнујским котлетима, а уз то ванредно добрим црним вином.

У место на западу уобичајене ’тафел-музике’ ми смо слушали свирку *српских* граната – умиљане мелодије ’српске славе и српских јунака’ у разним варијацијама, јер је битка, која је отпочела у осам сати већ била у пуном свом јеку.

Мустафа, који је с нама заједно доручковао, извињаваше се најпосле, у име домаћина, што нам се за овако кратко време није могла да припреми богатија закуска; ова изјава за нас беше знак, да је закуска свршена и ми се дигосмо сви од једанпут.

Али кад изиђосмо у ходник и кад видесмо, да нас Мустафа хтеде понова да угура у ону исту собу, у којој смо били пре закуске – кад и осем тога запазисмо мало даље у ходнику широке кућне степенице, ми, као да смо се договорили, застасмо ту код првог степена и изјависмо Мустафи сасвим одсудно, да се добивеним упуштвима од стране свог команданта, никако не смемо још дуже овде задржати, јер је време, које нам је одређено за повратак у српски логор, већ давно протекло; и према томе, ако паша још ни у овом часу не би имао намеру, да нас прими, ми смо се решили, да се у српски логор вратимо, па ма и не изишли пред пашу.

Ово је дејствовало!

Мустафа одлете, да поруку испоручи и за тренут ока, он се већ врати, да нас изведе пред пашу и пред ратни савет, који ту заиста беше у своје пленуму.

Представљања с једне и друге стране; мало објашњење, а по овоме још и мало њихова саветовања у нашем присуству и они приступише потписивању опет једне *нове* конвенције, коју ће сад понова да пошаљу српском команданту, преко својих изасланика, који треба к Мрамору да пођу с нама заједно.

Станковић им је истина саопштио и улогу, која је била мени намењена, али до њена извршења није сад више ни могло да дође, јер се је сад и цела ситуација изменила.

Турци су између осталог у овој конвенцији условили и то, да од српске стране конвенцију потпише један виши официр, кога Њ. Св. Књаз за то нарочито опуномоћио буде.

У осталом ствар је сад ишла брже. Није прошло ни три четврти часа, када прођосмо низ степенице, а пред конаком нас већ чекаху двоја кола.

У једна уседосмо на задње седиште ја и Мустафа, а предње седиште заузеше Гарашанин и један еким – доктор медицине – који је своје науке свршавао у Паризу, па је говорио перфектно француски, а и иначе не верујем, да није био хришћанин.

Ко је био и колико их је било у Тошиним колима, не могах ни видети, јер чим заузесмо своја места, кола се кренуше, а нама – мени и Гарашанину – везаше очи.

Борба је међутим већ беснила оном силином, како то обично бива у ово доба дана – још мало па ће достићи свој врхунац. Граната за гранатом и то *српске* гранате прелетеле су преко нас, као какве тице злослутнице, а особито на ономе месту мраморског друма, где се, у близини данашње железничке станице испесмо на брдо – Бубањ.

Кроз густу топовску и пушчану ватру настависмо свој пут друмом, на догледу обе противничке војске.

Али овде не беше по нас већ никакве опасности више; сваки поједини војник, како с једне, тако и с друге противничке стране, гледа у оваквим приликама у својим изасланицима, а и у изасланицима противничким, једну врсту ратничке светиње. Топови и пушке пламтеле су, гранате и пушчана зрна летела су преко и поред нас, али ми смо овде били од њих сигурнији, него они иза најјачег грудобрана.

Кад стигосмо од прилике до средине између обостраних борачких линија, ја једним потезом руке скидох себи мараму с очију па везах очи Мустафи, враћајући му тиме мило за драго.

То исто учини Гарашанин с екимом поред себе.

У српском логору предадох одмах команданту писмо, које је било намењено г. Бели-Марковићу и испричах му на брзу руку све, што нас је тако дуго тамо задржало, јер је већ било једанајест и по сати пре подне.

Моја нишка мисија беше дакле тиме завршена.

Око три сата по подне одоше опет у Ниш и то мајор Петровић, Тоша и опет Аца Гарашанин. Петровић, са потребним

му пуномоћијем снабдевен, носио је собом ону исту од наше стране састављену конвенцију, коју им је и Тоша показао, и то као ултимат. С њима су се вратили у нишку тврђаву и Турци, који су нас били амо допратили. Њихова амо послата нова конвенција није ни узимана у дискусију.

Шта је те ноћи било тамо у Нишу, како су Турци предусрели наше изасланике; како су текли преговори и т. д. – о томе данас може да прича само још Станковић, јер ђенерал Јоца а и Аца Гарашанин нису више међу живима.

Само толико знам од самог пок. Јоце, да су се преговори водили безуспешно од 28. у вече до преко пола ноћи (29. Децембра); да се по Турцима познало, да су они – и ако је Ниш са свију страна био опкољен нашом војском – ипак нешто начули о неком претећем положају, који је Хафус паша према нама заузео код Куршумлије, па су се до последњег часа надали, да ће им он, својом 'победоносном' војском притећи у помоћ. Све, дакле, што су они под видом 'преговарања' чинили, било је само маска, под којом су хтели да добију што више времена.

После вечере, која је сервирана тек око један сат после поноћи (29. Децембра) и на којој су се, као што ме је Аца уверавао, ређала неких двадесет и четири јела, мајор Јоца се диже од трпезе и изјави, да се у даља преговарања неће више упуштати, а они ако и сад не буду хтели да потпишу конвенцију онакву, какву им је он донео, нека знају, да се према официрима, па и самим пашама неће имати они обзири, нити ће им се учинити они уступци, који су им овом конвенцијом понуђени, ако храбра српска војска успе, да Ниш заузме на јуриш, а он има разлога да верује, да ће се тај чин извршити још у току овог данашњег дана; с њима ће се у томе случају поступати како се обично поступа са заробљеним официрима и војницима.

Тиме је била завршена и Петровићева мисија.

Док се то тамо одиграло, дотле је битка, од мог повратка у српски логор па до у сами мрак, настављена и она је тек тад била још љућа него икад – познало се да је била решавајућа. Одавна је тама већ обмотала сву околину а битка се још не прекидала, и што гушћи сутон, то све гушће осуше топовски и пушчани плотуни

наших храбрих шумадинаца – што гушћи мрак, све то више нам се је примицао пуцањ топова и пушака јуначког нападача. Анђео смрти држао је богату бербу овог вечера, како код наших тамо, тако и код самог противника.

На један мах – а у то доба био је већ скоро сасвим мрак – опазисмо један читав низ, један читави огњени кордон око Ниша, са оне стране, одкуда наваљиваху наше трупе из шумадијског корпуса.

Тај огњени венац беху муње наших топова, који су свој пламен и смртоносне пројектиле сипали на непријатеља, гађајући га у перчин.

Преко целог дана ми слушасмо тутњаву наших непријатељских оружја и пратисмо битку у свима њеним фазама; наша се војска примицала Нишу све ближе, али при свему томе, ми не запазисмо преко целог дана ни једно од њених смакнутих одељења.

А сад, на један мах, кроз црну густу помрчину запламте *не једна* муња, него муња читавих батерија – муња, која је обухватала Ниш са целе десне стране, губећи се тамо у врлетима према сићевачкој клисури. Видело се, да су наши извели сву своју артиљерију у прву линију. Беше то заиста један величанствен приказ за гледаоца!

Као што су, дакле, наше трупе из шумадијског кора већ добро виделе, тако смо и ми с ове стране гледајући, појимали у пуној мери, да је ова канонада наших Шумадинаца била громка посмртна песма дотадањој турској сили у гордоме граду Нишу.

Од овог часа Ниш је био за Турке изгубљен.

Необично расположење и радост овлада и у нашем логору. Српско је оружје громким гласом и брзином своје муње свакоме појединцу изнело на видик победне венце нове српске славе – славе, коју је српска војска пожњела 28. Децембра 1877. год. пред Нишем!

Наста право весеље и у нашем логору сваки је ишчекивао с нестрпљењем догађаје, која ће нам донети сутрашњи дан.

Око десет сати у вече Панта Вујић, у оно доба један од наших најбољих телеграфиста, с којим сам заједно становао у његовој телеграфској канцеларији, предаде ми једну депешу, да је однесем команданту, чија соба беше преко пута од наше, на истом спрату.

По сећању она је гласила:
'Његовој Светлости Књазу.
'Честитам Вашој Светлости заузеће Горице; Ниш ће се
покорити топовима на Горици.'

Јов. Бели-Марковић.

Када се о овој депеши и њеној садржини сазнало у ширем кругу наших официра и чиновника, радост беше још већа.

Још нигде нисам именовао и наше грађанске више и ниже чиновнике 'неборце', који су с нама сачињавали тело корпусног штаба; право је да то бар сад овде учиним.

На првом месту били су ту: г. г. Милојко Дунић из Кршевца, Милош Трпезић, судија из Београда, Анта Пеливановић, адвокат из Ђуприје, Стеван Д. Поповић, професор из Београда. Комесар корпусни био је г. Љуба Новаковић из Чачка, данашњи министар нар. привреде, а телеграфисте: г. г. Михаило Стефановић из Београда и Панта Вујић.

Доцније нам се придружио још и Драгомир Цв. Рајовић, судија из Београда.

Око једанајест сати ноћу стиже, и то од врховне команде, једна нова, по својој садржини још важнија депеша, коју сам ја примивши је од Панте *ојворену*, тако отворену и предао команданту.

'Учините све што Вам је могућно, да се предаја Ниша изврши што пре; сваки је *секунад* од највеће важности. Ако сутра изјутра не буду истакнуте беле заставе на свима утврђењима нишким, наредите најжешћи напад и заузмите Ниш силом, а то исто је наређено и команданту шумадијског кора.' Протић.

То је била садржина депеше."

„Око седам сати изјутра (29. Дек.) били смо већ сви на коњима и на путу к мраморском мосту. О Мустафи нисам ни водио рачуна нити приметио, да није међу нами, ма да сам га око 4 сата изјутра поуздано познао.

На челу јахао је пуковник Лешјанин са својим шефом штаба, а ми остали сви за њима, а међу нами био је и Станковић.

И ако су сва поља била под доста дебелим снегом, још од јуче или прекјуче беше наступала таква југовина да је на све стране шуморила вода по ривачама и потоцима.

Али тамо, над Суповцем и Тешицом небо се беше натупило. Црни, сивасти облаци наговештавали су брзу промену – снег и олујину.”

„Снег је сипао тако густо, да се могло само по кадшто, као кроз маглу да виде оне две пољске редуте на ’Бубњу’ испред нас, десно од друма Мрамор – Ниш, на коме сада и сами стајасмо...”

О Мустафи чуо сам међу тим толико, да је он јутрос заиста стигао из Ниша заједно с нашим, да је молио команданта, да данашњи напад на Ниш не наређује рано изјутра, а он му је задао реч, да ће дотле већ отићи у Ниш и вратити се и то са конвенцијом потписаном од стране обојице нишких паша – оном истом конвенцијом, коју они нису хтели јуче да потпишу.

Стојећи неколико минути тако на међави, и посматрајући оне две турске пољске редуте на Бубњу, мајор Приљева рећи ће:

’Па ено Турака! они су још у шанцу. Ваља нам бити на опрези.’

’Али’ – рећиће неко други – ’ено и беле заставе на једној редути!’

’Та неће бити.’

’Јесте!’

’Није!’

У ствари, пак на једном од ова два утврђења, беше заиста истакнута бела застава – чаршав, шта ли беше, тек свакако знак мира.

’Гле! Један коњаник с турске стране!’

’Где? – Аха! – Је ли наш? Није – јесте!’

Приљева управи доглед: ’Мустафа је!’ – рече.

Снег је ужасно сипао; слика коњаника Мустафе једва се голим оком могла да разпозна као нека силуета, ма да од нас није могао бити даље од неких стотину корачаји.

После неколико минути Мустафа стиже и скочивши с коња једним скоком, он беше већ пред командантом и ја га чух сасвим јасно, како на српском језику рече:

’Целивам ти руке и ноге. Ти ћеш бити милостив’... даље га нисам могао чути.

По овоме Мустафа извуче једну хартију и предаде је команданту. Хартија је ова била беле боје и крућа од обичне, од прилике као она, што нам је позната под именом ’ручне’.

По дужини она је могла да одговара дужини ’концејџине’ хартије, а по ширини је представљала само једну *йоловину* ’преса-вијеног’ табака.

Држим, дакле, да је то била она хартија са конвенцијом, плајвазом исписаном на француском језику, о чему је реч у 'Б. Нов.' бр 14. од ове године.

Командант Лешјанин, узевши лист у руке позва мајора Петровића и Тошу, да и они оцене, да ли је то 'оно исто' писмено (ваља од јуче) и да ли су потписи турских паша аутентични, и на послетку се све то утврди као исправно."

„Три коњаника упутише се у доста брзом 'раван' касу из Ниша најпре друмом к Мрамору, а затим у галопу право к нама. Међу овима беше опет мухурдар Мустафа, а и имам нишки, који се такође звао Мустафа и још један трећи – такође Турчин.

Сва тројица скинуше се с коња и теменишући и све почастии одавајући команданту имам Мустафа приђе Лешјанину, молећи га, да га са нишким мухамедовцима узме у заштиту, јер се у вароши пале домови и убијају невини људи. – 'Рат је рат' – рече – 'и он добро зна, да се не може лако стати на пут свакој самовољи појединаца, али је уверен да ни *Ваша милосӣ*²⁹ не може одобрити, да се поред тога, што су се већ и саме Нишлије наоружале и према Турцима заузеле претеће понашање још и друга сумњива фукара по сокацима тамо – амо јури и здаје страх турској нејачи, која нема снаге да се брани.'

Тако је одприлике говорио имам Мустафа, а ја сам помислих: Добри Боже! Како се времена мењају! А да ли је овај добри имам кадгод пре размишљао о томе, како је српској нејачи било, када су нишки Турци заузимали претеће понашање према нишким Србима и у најмирније доба?!

'Господине поручниче' – рећи ће пуковник, окренувши се мени – 'узмите десетак коњаника и извидите, шта се тамо дешава; спречите сваки неред, ако би га било и ако би сте наишли и на наше војнике спроведите их стражарно у своје команде. Буде ли још шта потребно да се учини, јавите, пак ће вам се одобрити.' По сопственој својој жељи би са мнош одређен и поручник г. Божја Јанковић.

Брзо стигосмо до пред сам град, али ми не прелазисмо преко Нишаве. Заиста је било паљевине на три места, али то не беше дело наших војника, него неке нишке фукаре, од које њих двојицу,

29 Курзив приређивача.

тројицу, похваташе наши коњаници предавши их новоорганизовану општинској власти.

Да ли је међу овим пљачкашима био и убилац једног 'јаудије' коме је дућан такође опљачкан, не сећам се.

Наиђосмо по нишким улицама и на двајестину наших војника, али нека је у част ових малих преступника одмах речено и то, да *ниједан* од њих није чинио никакве изгреде, за које би заслужио, да буде кажњен – не! Све што би се по некоме од њих зар још и могло да пребаци, било би то, да се у ходу није осећао баш 'најсигурнијег корака'.

А је ли за чуђење? Та браћа Нишлије се размилеле по улицама, па се све отимају, ко ће од кога пре да дограби српског војника и ко кога боље да почасте.

Сви по нишким улицама нађени војници беху из Крагујевачког батаљона I. кл. који се је са својим стрелцима примакао до саме Цамије (сад цркве) Св. Никола. Командант батаљона поручник Димитрије З. Павловић није могао да верује својим очима, када виде толики број његових војника, који се без његова знања провукао у варош. Обећа да се то неће више десити и одржао је реч. Био је ваљан и храбар официр и добар друг наш пок. Мита. Бог да му душу прости.

Још једном обиђосмо нишке улице и не видесмо ни једног од наших мародера. Турци су још увек страховали од неког покоља од стране нишких Срба и непрестано су нас молили за подејствовање, да се преко ноћ у Ниш пошаље један ескадрон српске коњице ради њихове безбедности у осталоме то исто су тражили и више њих свесних *српских* грађана Нишлија, којима је било до реда.

Командант је одобрио мој предлог; коњица је пред вече стигла у Ниш и одржавала је преко целе ноћи патроле по улицама и тако је те ноћи у Нишу сваки грађанин, Мусломан као и Србин могао потпуно мирно да спава.

Тек доцкан у ноћ вратисмо се ја и Божа у Крушце.³⁰

30 Манојловић, Петар. Ослобођење Ниша. Из успомена једног српског официра, Штампарија Гав. Давидовића и комп., Београд, 1903, 3–21, 23–24, 25–27, 39–42.